

CRITICA

Források az irodalom- és kultúratudományi szakkritika történetéhez
1986–2020

Sources for the History of Criticism of Literary and Cultural Studies
1986–2020

CRITICA

Források az irodalom- és kultúratudományi
szakkritika történetéhez
1986–2020

Válogatta, szerkesztette
TÜSKÉS GÁBOR

Sajtó alá rendezte
TÜSKÉS ANNA

Sources for the History of Criticism
of Literary and Cultural Studies
1986–2020

Selected and edited by
GÁBOR TÜSKÉS

Compiled by
ANNA TÜSKÉS

Reciti
Budapest 2020

A kiadvány megjelenését támogatta
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

Lektorálta
Lengyel Réka ▪ Bernard Adams

A borítón
Hendrick Goltzius: *A Tudás (Tudomány, Okosság) allegóriája*, 1598,
rézmetszet, részlet, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-27.298

© A szerzők © Tüskés Anna © Tüskés Gábor

Co-sponsored by
ELKH Research Centre for the Humanities, Institute for Literary Studies

Reviewed by
Réka Lengyel ▪ Bernard Adams

Cover:
Hendrick Goltzius: *Allegory of Prudence*, 1598,
engraving, detail, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-27.298

© The Authors © Anna Tüskés © Gábor Tüskés

ISBN 978-615-5478-95-6

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!*
2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

Kiadja a reciti, a BTK Irodalomtudományi Intézetének tartalomszolgáltató portálja
www.reciti.hu

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

TARTALOM // CONTENTS

Előszó	11
Introduction	14
VALLÁSI KIFEJEZÉSFORMÁK // FORMS OF RELIGIOUS EXPRESSION	17
Tanulmányok a népi vallásosság köréből // Studies from the History of Folk Religiosity	17
Kósa László	17
Hetény János	19
Jakob Baumgartner	22
Franz Mayer-Krausz	25
Búcsújárás a barokk kori Magyarországon // Pilgrimage in Baroque Hungary	27
Végh Ferenc	27
Iszlai Zoltán	29
Pintér Márta Zsuzsanna	30
Volksfrömmigkeit in Ungarn // Popular Piety in Hungary	33
Petneki Áron	33
Klaus Schreiner	38
Walter Hartinger	41
László Szilas	43
Louis Chatellier	45
Jiří Mikulec	47
Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században // Folk Religiosity in Hungary in the 17 th and 18 th Centuries	49
Kulcsár Péter	49
Bartha Elek	51
Olga Penke	54

SZÓ ÉS KÉP // WORD AND PICTURE	55
Barokk kori kisgrafikai ábrázolások // Representations of Small Graphic Works from the Baroque Era	55
Wolfgang Brückner	55
Jakob Baumgartner	56
Walter Hartinger	57
Jordánszky Elek: Mária kegyelem képeinek rövid leírása // Elek Jordánszky: A Brief Description of the Devotional Images of Mary	59
Kovács Sándor Iván	59
Esterházy Pál: A [...] boldogságos szűz képeinek [...] eredeti // Pál Esterházy: Origin of the Images of the Holy Virgin Mary	60
Monok István	60
Emblematics in Hungary	63
Hargittay Emil	63
Valery Rees	66
Arnoud Visser	67
Lubomír Konečný	69
Sabine Mödersheim	73
Elisabeth Klecker	76
Achim Aurnhammer	78
Anne-Élisabeth Spica	80
Populáris grafika a 17–18. században // Popular Prints in the 17th and 18th Centuries	82
Papp Júlia	82
EGYHÁZI IRODALOM // ECCLESIASTIC LITERATURE	91
A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János) // European Links of 17th-Century Narrative Spiritual Literature (János Nádasi)	91
Mészáros István	91
Kilián István	95
Tóth István György	100
Bitskey István	102
László Szilas	107
Johannes Nádasi. Europäische Verbindungen der geistlichen Erzählliteratur Ungarns im 17. Jahrhundert // Johannes Nádasi. European Links of Hungarian Spiritual Narrative Literature in the 17th Century	109
Anthony J. Harper	109

Paul Begheyn	110
Gabriel Maria Verd	112
Elisabeth Klecker	113
Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században // Genres of Spiritual Literature in the 17th and 18th Centuries	116
Bene Sándor	116
MIKES – RÁKÓCZI	129
Irodalom, történelem, folklór // Literature, History, and Folklore	129
Cinzia Franchi	129
Hopp Lajos: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet // Lajos Hopp: Kelemen Mikes. His Life and Early Career as a Writer	132
Balogh Piroska	132
Kovács Sándor Iván	133
Hopp Lajos: A fordító Mikes Kelemen // Lajos Hopp: The Translator Kelemen Mikes	137
Penke Olga	137
Olga Penke	140
Kelemen Mikes: Lettres de Turquie // Kelemen Mikes: Letters from Turkey	141
Kovács Eszter	141
Olga Penke	144
Bernard Bray – Odile Richard-Pauchet	145
Marie-Elizabeth Ducreux	149
Jean Garapon	151
Bernard Adams	154
Mikes Kelemen válogatott bibliográfia / Kelemen Mikes Auswahlbibliographie // Selected Bibliography of Kelemen Mikes	158
Németh S. Katalin	158
Mikes Kelemen: Törökországi levelek // Kelemen Mikes: Letters from Turkey	163
Földesi Ferenc	163
Vaderna Gábor	167
Az ismeretlen Mikes / Der unbekannte Mikes // The Unknown Mikes	172
Löffler Erzsébet	172
Mikes Kelemen füveskönyve // Kelemen Mikes's Herbal	175
Bíró Gergely	175
Író a száműzetésben // Writer in Exile	177
Bitskey István	177
Török Zsuzsa	183

Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil / Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile / Transmission de la littérature et inter-culturalité en exil	188
Vörös Imre	188
Jean-Marie Valentin	195
Lajos Hopp: Un épistolier et traducteur littéraire // Lajos Hopp: Letter Writer and Literary Translator	197
Kovács Ilona	197
Klaus Haberkamm	200
Eszter Kovács	202
Келемен Микеш: Турецкие письма // Kelemen Mikes: Letters from Turkey	205
Dukkon Ágnes	205
Józsa György Zoltán	209
Елена Шакирова	213
Лариса Николаевна Полубоярнинова	217
II. Rákóczi Ferenc Meditációi / Meditationes / Méditations // Meditations of Francis II Rákóczi	229
Kenyeres Zoltán [recte: Rónay László?]	229
Knapp Éva	230
Olga Penke	232
Elisabeth Klecker	233
Correspondance de François II Rákóczi et de la palatine Elżbieta Sieniawska 1704–1727 // Correspondence of Francis II Rákóczi and Palatine Elżbieta Sieniawska 1704–1727	234
Sz	234
Ferenc Rákóczi II: Confessio peccatoris. The Confession of a Sinner – The Memoirs	235
Heinz Hofmann	235
Csenge E. Aradi	239
Graeme Murdock	242
Charles Ingrao	244
Barbara Mahlmann-Bauer	246
TÁRGY- ÉS KAPCSOLATTÖRTÉNET, NEOLATIN IRODALOM // HISTORY OF THEMES AND RELATIONS, NEOLATIN LITERATURE	253
Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit // The Image of Hungary in Early Modern German Literature	253
Horst Fassel	253

Germania Hungaria litterata	257
Bitskey István	257
Peter Heßelmann	260
Fidel Rädle	262
Béatrice Dumiche	269
Jean-Marie Valentin	291
Obsidio Agriae Anno 1552	294
Németh S. Katalin	294
Heinz Hofmann	295
Militia et Litterae	301
Julia Anna Riedel	301
Klaus Haberkamm	302
[Jean-Marie Valentin]	309
Fortunatus, Melusine, Genovefa	310
Hans-Jörg Uther	310
Carolin Struwe	315
TUDOMÁNY- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET // SCIENCE AND CULTURAL HISTORY	319
Bod Péter, a historia litteraria művelője // Péter Bod the Practitioner of Historia Litteraria	319
Szöllősy Balázs	319
Historia litteraria a XVIII. században // Historia Litteraria in the 18th Century	322
Mezei Márta	322
Olga Penke	327
Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészettudományok I. // Hungarian Thinkers 18th Century. Humanities I	329
Buda Attila	329
Thimár Attila	332
Kiss Margit	338
Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészettudományok II. // Hungarian Thinkers 18th Century. Humanities II	346
Penke Olga – Vörös Imre	346
Az Esterházy család és a magyarországi művelődés // The Esterházy Family and Culture in Hungary	354
Maczák Ibolya	354
Kiss Margit	357
Hagyomány és kritika // Tradition and Criticism	362
Vörös Imre	362
Németh S. Katalin	366
Monok István	369

Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature	371
Kontler László	371
Fajt Anita	375
Béatrice Dumiche	382
Fénykeresők / Lichtsucher // Light Seekers	393
Vaderna Gábor	393
Orbán László	397
Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa // Enlightened Societies, Literature and Science in Central Europe	402
Kontler László	402
XX. SZÁZADI IRODALOM- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNET //	
20 TH -CENTURY HISTORY OF LITERATURE AND SCIENCE	409
Emlékezések Tarnai Andorra // Remembering Andor Tarnai	409
Németh S. Katalin	409
Gábor Csilla	412
In memoriam Tüskés Tibor	418
Vasy Géza	418
Zur Metamorphose des Schelms im modernen Roman // On the Metamorphosis of the Picaro in the Modern Novel	422
Matthias Bauer	422
VEGYES TEMATIKÁJÚ TANULMÁNYKÖTETEK //	
MIXED-THEMED STUDY VOLUMES	425
A műelemzés lehetőségei // Opportunities of Analysis of Literary Works	425
Rákai Orsolya	425
Gabriella-Nóra Tar	429
Sedes Musarum	431
Imre Mihály	431
A <i>Fortunatus</i> tól a <i>Törökországi levelek</i> ig // From <i>Fortunatus</i> to <i>Letters from Turkey</i>	437
Imre Mihály	437
Litterae Hungariae	443
Bitskey István	443
Wilhelm Kühlmann	446
Andrea Seidler	449
[Jean-Marie Valentin]	451
Névmutató // Index of Names	453

TÖRÖK Zsuzsa

Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója alkalmából az MTA Irodalomtudományi Intézete *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung* címmel nemzetközi tudományos konferenciát rendezett 2011. október 12–15. között. A tanácskozás fő célja Mikes életművének jobb megismerése mellett a Mikes-kutatás eredményeinek nemzetközi összefüggésbe helyezése volt. A konferencián elhangzott előadások 2012-ben egy magyar és egy többnyelvű (angol, német, francia) tanulmánykötetbe szerkesztve jelentek meg. A recenzió a magyar nyelvű tanulmánykötet eredményeit ismerteti.

Noha a konferencia egyik célkitűzése Mikes Kelemen teljes életművének a vizsgálata volt, a kötet mégis arról győzi meg az olvasót, hogy az életművön belül még mindig a *Törökországi levelek* részesül kitüntetett figyelemben. A romantika eredetiség-konceptióján iskolázott utólagos értelmezések a befogadástörténet során meglehetősen történetietlen módon emelték ki a *Leveleskönyvet* egyéb munkáinak kontextusából, és tették Mikeset a magyar irodalomtörténet egyik egykönyves szerzőjévé. Fordításai így a *Törökországi levelek*hez képest másodlagos, alárendelt pozícióba kerültek, az életművön belüli funkciójuk pedig sok esetben csupán az volt, hogy a *Leveleskönyv* jobb megértéséhez szállítsanak különböző szempontú adalékokat. Bár a tanulmánykötet a korabeli, főként francia irodalom mikesi használatának számos kontextusát bemutatja, végső soron nem változtatott a *Leveleskönyv* primátusán: a huszonnyolc tanulmányból tizennyolc kifejezetten a *Törökországi levelekkel* foglalkozik, és a másik tíz tanulmány meglátásai is sok esetben a levelek jobb megértéséhez teremtenek kontextusokat. A tanulmánykötet eredményei megerősítik továbbá, hogy elengedhetetlen a Mikes-életmű nemzetközi kontextusban való vizsgálata, s a *Törökországi levelek* is csak a korabeli európai, főként francia irodalom kontextusának ismeretében értelmezendők, a külföldi (francia és török) levéltárak pedig számos, eddig feltáratlan forrást rejtegethetnek.

A kötet tanulmányai négy tematikus csoportba rendeződnek. Az első a Mikessel kapcsolatos történeti keretfeltetelekkel foglalkozik, a második műfaj- és tárgy-történeti kérdésekkel, a harmadik nyelvi, stiláris, poétikai és retorikai elemzéseket tartalmaz, a negyedik pedig hatás- és befogadástörténeti tanulmányokat. A kötetet a konferencia megrendezésének előzményeit, indoklását, célját, a Mikes-életmű problémáit és a benne rejlő kutatási perspektívákat bemutató előszó (Tüskés Gábor), valamint a tanácskozáson elhangzott köszöntő beszéd (Szörényi László) nyitja. A kötetet lezáró, *Dokumentáció* című fejezetben a konferenciával párhuzamosan, az ELTE Egyetemi Könyvtára és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár együttműködésével megrendezett kamarakiállítás katalógusa olvasható.

A tanulmányok és az egykori tanácskozás elméleti háttere egyetlen kiemelt tételben foglalható össze, mely szerint az európai irodalom a kisebb irodalmi régiók közötti állandó cserefolyamat és kölcsönhatás eredményeként jött létre, következésképpen a nemzeti irodalmak története is csak ebben a nemzetközi kontextusban művelhető

komolyan. Mikes életműve rengeteg szállal kapcsolódik a kortárs francia, angol, olasz és német irodalomhoz, valamint a török kultúrához, a korai felvilágosodás komparatistikai vizsgálatához tehát kivételes lehetőséget kínál műfaj- és értelmiségtörténeti szempontból egyaránt. A tematikus csoportok és a kötet egyes írásai végső soron három visszatérő problematika köré csoportosíthatók. Ezek közül az első a *Törökországi levelek* kéziratának történetével, a második a *Leveleskönyv* értelmezési lehetőségeivel és az elemzések koronkénti súlypontváltozásaival, a harmadik kérdéskör pedig a száműzetés társadalmi, személyes és írói, művészi problémájával foglalkozik.

A Mikes-kutatás egyik központi, máig megnyugtatóan nem tisztázott kérdése, hogy a *Törökországi levelek* kézírata Mikes halála után hogyan, milyen közvetítésével jutott Magyarországra. Hopp Lajos, a kritikai kiadás sajtó alá rendezője szerint a rodostói emigráció iratai nem Franciaországon keresztül jutottak az országba. Megállapításával szemben a kötetben Tóth Ferenc írása sorakoztat több, igen valószínű ellenérvet (*Mikes Kelemen és a francia diplomácia*). A tanulmány franciaországi és ausztriai levéltári források alapján tárja fel Mikes Kelemen és a törökországi francia diplomaták kapcsolatait. Az Oszmán Birodalom 16. századi előretörésével Konstantinápoly a muzulmán Mediterráneum diplomáciai központjává vált, ahová a jelentős európai közösségek diplomáciai és kereskedelmi képviselőket delegáltak. Így jött létre a konstantinápolyi francia nagykövetség is, amellyel Mikes törökországi emigrációja során folyamatosan kapcsolatban állt. A franciaországi és rodostói emigránsoknak tehát a törökországi francia nagykövetség révén is jó kapcsolataik voltak egymással; a Rákóczi-kéziratok egy része francia diplomáciai közvetítéssel került Franciaországba. A magyar irodalmi közéletben a Mikes-levelek éppígy azokban az években bukkantak fel, amikor a franciaországi emigráció nagy része a francia forradalom idején visszatért Magyarországra. A tanulmányíró szerint valószínű, hogy a korábban, a Rákóczi-kéziratokkal együtt Franciaországba került Mikes-levelek is így jutottak Magyarországra. Tóth Ferenc érvelése meggyőző, hipotézise igazolását további források felbukkanása tenné lehetővé.

A kézirat magyarországi története sem tisztázott kellőképpen. Kultsár Istvánhoz, a szöveg 1794-es első sajtó alá rendezőjéhez való kerülésétől egészen mai lelőhelyéig, az egri Érseki Könyvtárig több homályos pont is tarkítja útját. Nem tudni bizonyosan például, hogy Kultsár mi módon jutott a kézirat birtokába. Hopp Lajos bécsi kapcsolatokat feltételezett, ám a fenti kutatások kérdésessé teszik megállapítását. Kultsár Istvántól Toldy Ferenchez került a kézirat, aki 1861-ben egy életrajzi értekezéssel kiegészítve ismét sajtó alá rendezte, majd tőle került az egri könyvtárba 1867-ben. Hopp Lajos feltételezését, mely szerint az irodalmi ritkaságok gyűjtéséről közismert Bartakovics Béla egri érsek megvette volna a kéziratot, Tüskés Gábor kézirat- és levéltári kutatásokon alapuló érvelése árnyalja meggyőzően (*Hogyan jutott a Törökországi levelek kézírata Toldy Ferentől Bartakovics Bélához Egerbe?*). A Toldy–Bartakovics- és Toldy–Ipolyi Arnold-levelezés részletes vizsgálatával a tanulmány meggyőzően mutatja ki, hogy az 1860-as években anyagi gondokkal küzdő Toldynak tartozása volt az egyik egri alapítványi pénztár felé, Bartakovics érsek pedig ennek az adósságnak a fe-

jében jutott a kézirat tulajdonába. A kézirat Egerbe kerülésének meggyőző magyarázata mellett a tanulmány a tudóslevelezések eddig feldolgozatlan csoportjainak a kutatások során hasznosítható magyarázó erejére is felhívja a figyelmet.

Régóta a *Leveleskönyv* értelmezésének egyik kulcskérdése, hogy létezett-e a levelek címzettjeként emlegetett „édes néném”, vagyis valós, történeti dokumentumként is olvasható szöveggel állunk szemben, avagy az írói fantázia szüleményével. A kötet legtöbb tanulmánya az említett problematika valamilyen aspektusa köré csoportosítható. A befogadástörténettel foglalkozó tanulmányok (Fenyő István: *A Törökországi levelek a 19. század magyar irodalomtörténet-írásában*, Czifra Mariann: *Mikes Törökországi levelei a kiadások tükrében*) diakrón hosszmetsetben teszik láthatóvá a *Leveleskönyv* értelmezésének súlypontváltozásait. Míg kezdetben, főként első megjelenése idején, hiteles történeti dokumentumként olvasták, a 19. század folyamán fokozatosan áttevődött a hangsúly a mű fiktív voltának a kiemelésére. Czifra Mariann tanulmányának központi gondolata izgalmasan mutat rá a különböző kiadások értelmezést előíró, preskriptív tendenciájára, és a levelek közvetlen környezetében olvasható peritextusok értelmezést befolyásoló erejére. A különböző kiadások előszavai így nemcsak az olvasásmódot, hanem a műfaji hovatartozást is előírták olvasóik számára: nemesi családok életét bemutató történeti forrásként, egykorú feljegyzések alapján megalkotott levélformájú memoárként, a fejedelem megbízásából vezetett naplóként, illetve egy teljes élettartam alatt írt műalkotásként, úti- és képeskönyvként olvastatták a leveleket, bizonyítva egyben az irodalom mediális beágyazottságának 20. századi tételét.

A kötet legnagyobb érdeme, hogy nemzetközi kontextusba helyezte a Mikes-életművet, s ezzel a komparatiztikai vizsgálatok kiapadhatatlan forrását nyitotta meg az értelmezők előtt. A *Leveleskönyv*nek a francia levélregény műfajával való összefüggése és fiktív, poétikailag erőteljesen artikulált jellegének felismerése forráskritikai, műfaj- és stílustörténeti, illetve retorikai elemzések sorozatát indította el. Ebben a folyamatban a levelek kritikai kiadását készítő Hopp Lajos munkálatai hoztak gyökeresen új elemet, noha a levelek fiktív voltának és a francia irodalommal való kapcsolatának már Toldy Ferenc 1861-es kiadásától kialakult értelmezői tradíciója van. A valóság és fikció keveredése és az ezzel való játék a francia levélregény sajátos hagyománya volt. A 17. századi francia levelesköteteket azonban, akárcsak Mikes *Leveleskönyvét*, a korabeli olvasók rendszerint valós levélváltásként olvasták, és általában a későbbi kutatók mutatták ki a köteteknek a kompozicionális elrendezés révén is erőteljesen átpoetizált jellegét. A francia irodalom Mikes életművére tett hatásának kutatása mára már több ponton is bizonyította Mikes és a francia levélregény kapcsolatát, és a kapcsolatnak a *Törökországi levelek* poétikai kidolgozásában játszott szerepét (Kovács Ilona: *Mikes Törökországi levelei és a francia levélregény hagyománya*; Pál Ágnes: *Levelezés és levélregény határán: Roger de Bussy-Rabutin gróf és Sévigné márkiné levelezése – 1697*).

A tanulmánykötet írásai jól szemléltetik azt a folyamatot, amely során a fő hangsúly a referenciális olvasásról áttevődik a fiktív olvasásra, noha a *Leveleskönyv*nek a valóság és fikció keveredésével játszó levélregény műfajával való kapcsolata még mindig

teremt lehetőséget a levelek valóságelemeit feltételező és azok konkrét referenciális vonatkozásait visszakereső elemzésekre (Mészáros Kálmán: *Az asszonyi szépség dicsérete. Mikes és az „őbesterné”*). A *Leveleskönyv* fiktív mivoltának a hangsúlyozása poétikai (Bódi Katalin: *A Törökországi levelek mint levélregény*), komparatistikai (Fröhlich Ida: Áron és az özvegy juha. A 90. levél agádájának forrásához; Kovács Eszter: *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek azonosítatlan forrásairól*; Bányász Melinda: *Társalgó időmúlás: a Mulatságos napok a francia eredeti és az angol változat tükrében*) és retorikai-stilisztikai (Sájtér Laura: *Arcok dialógusa Mikes Leveleskönyvében*; Jenei Teréz: *Az irónia alakzatai a Törökországi levelekben*, Knapp Éva: *A Törökországi levelek retorikájához*) értelmezések sorozatára adott lehetőséget. S noha a francia levélregény műfajának a mikesi levelekre tett hatása vitathatatlan, Knapp Éva tanulmánya felhívja a figyelmet azon jezsuita levélelméleti könyveknek a levélírás mesterségének elsajátításában játszott szerepére is, amelyek antik hagyományokra, Cicero oktatásra kiválasztott leveleire mennek vissza, és amelyekkel Mikes még a kolozsvári jezsuita kollégium diákjaként találkozott. A *Törökországi levelek és az egyes fordítások vizsgálata* (Szathmári István: *Mit mutatnak Mikesnek Az Ifjak Kalauza 1724/1744-es fordításán 1751-ben elvégzett javításai?*) nem naiv íróként, hanem sok esetben a nyelvi norma és a provincializmus (háromszéki tájnyelv) kettősségével vívódó, igencsak stílustudatos íróként mutatja be Mikeset, s a rendkívüli stílustudatosság érvét erősíti a *Leveleskönyv*-be az orális közegből beépített szólások és közmondások elemzése is (Paczolay Gyula: *Közmondások és szólások a Törökországi levelekben*). Az irodalomnak és az írásnak mint kulturális gyakorlatnak a mentálhigiénés értelmezése a mikesi íráshasználat motivációira kérdez rá, és az irodalom funkcióját az általa kifejtett terápiás hatásban jelöli ki. Ebben a szemléletben az emigrációban kibontakozó mikesi életmű fő mozgatórugója az unatkozás elleni küzdelem a mulatság és a hasznosság elvének érvényesítésével (Hegedüs Béla: *Három Mikes-mű irodalomszemléletének összehasonlítása. Törökországi levelek; Mulatságos napok; A Keresztnek királyi uttya*).

A száműzetés társadalmi, személyes és írói, művészi kérdésével foglalkozó tanulmányok Mikes személyét egyrészt a rodostói magyar közösségen belüli szerepe, másrészt a magyar irodalomtörténetben a későbbiekben betöltött szimbolikus funkciója felől értelmezik, illetve azokra a konkrét nyelvi hatásokra is rámutatnak, amelyek a *Törökországi levelek* keletkezésének emigrációs következményei. Bár – írásos források hiányában – a legkevesebbet Mikes életének utolsó három évéről tudunk, valójában akkor érte el hivatali karrierjének legmagasabb pontját: az Oszmán Birodalom kicsiny, de privilegizált közösségének vezetője, bászúgja lett. Papp Sándor tanulmánya az isztambuli nagyvezéri levéltár okmányai ismeretében a rodostói magyar közösség autonómiájával kapcsolatos kérdést feszegeti. S noha úgy véli, hogy a magyar közösség egybetartása a Porta határozott szándékát feltételezi, amelyet egy belülről választott és szultáni megerősítéssel ellátott vezetővel oldottak meg, a magyarok önállósága meglehetősen ellentmondásos jelenség lehetett, hiszen az oszmán hatósággal szemben csak annyit érthettek el, amennyit maga a központi hatalom biztosítani tudott számuk-

ra (Papp Sándor: *Ismeretlen oszmán források Mikes Kelemen utolsó éveiről*). A rodostói magyar közösség autonómiájának kérdése, úgy érzem, végső soron a tanulmány nyitott problémája marad, amely még további bizonyító források felbukkanását igényli.

A magyar diaszpórának a török társadalommal való kapcsolata és érintkezési lehetőségei állnak a nyelvészeti kérdést vizsgáló Kakuk Zsuzsa tanulmányának középpontjában is. A *Törökországi levelek* közel 100 török szót, több mint 20 személynevet és 41 török helynevet tartalmaz, amelyek Kakuk szerint részben személyes élmények, részben pedig a francia nyelvű források hatására kerültek be a munkába (Kakuk Zsuzsa: *Török szavak Mikes Törökországi leveleiben*). A *Leveleskönyv* a későbbiekben maga is további munkák forrása, hivatkozási alapja, az emigrációs irodalom örök kiindulópontja, Mikes maga pedig a száműzött tudat reprezentánsa marad az 1944–45-ös, az 1947–48-as és az 1956-os emigráció irodalmában (Hites Sándor: *Száműzetésbe születni. Mikes és a magyar irodalmi emigrációk*). A hatástörténet szerzteágazó aspektusaira mutatnak rá azok a tanulmányok, amelyek Rákóczi és a közköltészeti anyag kapcsolatát (Csörsz Rumen István: *Rákóczi halála nagypénteken – Mikestől a közköltészetig*), Mikes képzőművészeti hatástörténetét (Tüskés Anna: *Mikes Kelemen képzőművészeti ábrázolásai*), a 20. század magyar regény- és drámairodalmának alakulásában játszott szerepét (Szentesi Zsolt: *Mikes Kelemen alakja a 20. század második felének magyar regény- és drámairodalmában*), Mikes háromszéki kultuszát (Boér Hunor: *Mikes Kelemen kultusza Háromszéken*), továbbá a *Leveleskönyv* különböző nyelvű fordításait (Bernard Adams: *A Törökországi levelek angol fordításai*, Tasnádi Edit: *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek három törökországi kiadásáról*) vizsgálják.

Két tanulmányról nem esett még szó. A Mikesek zágoni udvarházának egy fennmaradt inventárium alapján való részletes bemutatását tartalmazó írás további lényeges, társadalomtörténeti meglátásokra adhat lehetőséget – hiányoltam is a szerzőtől a leltár leírásán túl a forrás ilyen típusú kontextualizációját (Csáki Árpád: *Zágoni Mikes Kelemen, a birtokos székely nemes*).

A magyar irodalomtörténetben a Mikes-életmű azon kivételes esetek közé tartozik, amelyeknek létezik teljes, minden munkát felölelő kritikai kiadása. A teljes életművet feldolgozó tudományos kiadás az alapja a készülő digitális Mikes-szótárnak, amely azon túl, hogy a 18. század első fele nyelvezetének szótörténeti-etimológiai, alak- és mondattörténeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi vizsgálatához járulhat hozzá, az irodalomművelés kortárs elvárásainak is eleget tesz majd (Kiss Margit: *A digitális Mikes-szótár*).

Az elmúlt két évtizedben különösen megélnékült az emigráns írók életműve iránti érdeklődés, ily módon pedig a különböző irodalmi és társadalmi jelenségeknek a nemzetközi mezőnyben való vizsgálata. A száműzetésben élő és alkotó Mikes, ahogyan a kötet tanulmányai is bizonyítják, a magyar művészemigráns-problematika örök történeti hivatkozási alapja marad, ismeretében érthető és értelmezhető számos kortárs jelenség is.